

ANDREJ IVAN NUREDINOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3,
HR – 10000 Zagreb, Hrvatska
anuredin@ffzg.hr
 orcid.org/0000-0001-6453-2717

Ovaj rad nalazi se u otvorenom pristupu i može se distribuirati u skladu s odredbama licencije CC BY-NC-ND 4.0 HR

Ovaj se rad bavi analizom i objašnjavanjem simboličkog označavanja teritorija navijačkih skupina na primjeru materijalnih površina gradova Splita i Zagreba. Pri istraživanju navijačkih simboličkih oznaka naslanjamo se na francusku znanstvenu tradiciju proučavanja prostora, kolektivne svijesti i identiteta. Prikupljanjem nekoliko stotina simboličkih oznaka navijačkih skupina i njihovom analizom, ovo se istraživanje bavi često zanemarenim estetskim izričajem navijačke subkulture dok pokušava pronaći specifičnosti, sličnosti i razlike u označavanju s obzirom na istraživane navijačke skupine, gradove i gradske četvrti.

Ključne riječi: *simboličko označavanje teritorija, navijačke skupine, grafiti*

UVOD¹

Marc Augé (2001) razlikuje *antropološka mjesta* i *nemjesta*. *Nemjesta* su “prostor koji ne možemo odrediti ni kao identitaran, ni kao odnosan, ni kao povijestan” (ibid.:73). To su mjesta čije atmosfere ne odišu percepcijom “doma” (Lów 2016). Pojedinaac svoju individualnost na tim mjestima plaća provjerom identiteta. S druge strane, *antropološko mjesto* je ono mjesto koje zajednica kreira promišljajući istodobno identitet i odnos. Ona simbolički prikazuje zajednički identitet, određeni identitet i jedinstveni identitet, a to se postiže obradom prostora:

“Pojam antropološkog mjesta koristi se za konkretnu i simboličku izgradnju prostora. Antropološko je mjesto istodobno načelo smisla za one koji ga nastanjuju i načelo razumljivosti za onoga tko promatra. Riječ je o

¹ Ovaj je članak napisan u sklopu istraživačkog projekta *Sport, diskriminacija i integracija. Sport kao medij društvene inkluzije i participacije (INTEGRA)* koji financira Hrvatska zaklade za znanost.

djelomice ostvarenoj predodžbi koju stanovnici grade o vlastitu odnosu s teritorijem, sa svojim bližnjima i drugima” (Augé 2001:49–51).

Kvartovi su takva, specifična mjesta napunjena značenjima za stanovnike, s kojima se oni simbolički identificiraju. “Socijalna komponenta im je daleko važnija od fizičko-prostorne [...] Svako je kvartovsko iskustvo individualizirano, ali i grupno proživljeno” (Čaldarović i Šarinić 2015:87). Mjesta iscrtana simbolima i porukama navijačkih skupina utječu na društvene aktere različito, ovisno o uronjenosti u određenu kulturu, odnosno subkulturu² (Hughson i Spaaij 2011). Simbolička oznaka tako stvara svojevrsni *značenjski vakuum* – za jednoga postoji, a za drugoga ne postoji. Martina Löw, njemačka sociologinja, smatra da se prostor treba gledati iz dvije pozicije – *situiranja*, odnosno rasporeda živih bića i materijalnih dobara, i *sinteze*, odnosno skupa percepcija i ideja o prostorima i *mjestima*. *Atmosfera* su vanjski efekti društvenih dobara i ljudi u njihovim prostornim *rasporedima* (Löw 2016:232–233). Navijački prostori crpe važnost primarno za navijače zbog specifičnog vokabulara koji razdvaja one koji pripadaju subkulturi i one koji joj ne pripadaju (Haenfler 2014). Konstitucija “svoga” prostora i njegova ekstenzija karakteristična je za sve društvene skupine ili pojedince koji se nalaze i natječu međusobno u onome što Bourdieu (2014) naziva *polje*. *Polje* možemo gledati kao bojno polje u kojem se baze identiteta i hijerarhija konstantno pregovaraju (Wacquant 2008). Durkheimijanska tradicija proučavanja kolektivne svijesti i kolektivnog identiteta zajednica može se upotrijebiti i na proučavanje subkultura. Po Haenfleru (2014), subkulture su relativno difuzne društvene mreže zajedničkih identiteta koje se kreiraju oko ideja, praksi, objekata i osjećaja marginalizacije od percipiranoga “konvencionalnog društva”. Kolektivni identiteti subkulture temelje se na pobuni protiv onoga što je percipirano kao dominantna ili *mainstream* kultura, pa takve identitete možemo nazvati i identitetima otpora (Castells 2002). Te subkulture koriste simboličke oznake kao svoj izlog (Lalić et al. 1991:45). Grafitiranje je među subkulturama uzelo maha zbog zajedničkoga potkulturnog habitusa koji dijele i koji se odnosi na ponašanje koje “pokazuje neslaganje s redom i čistoćom kao bitnim vrednotama dominantne kulture” (ibid.:47). Takav *crossover*³ koji se događa prilikom miješanja subkulturalnih stilova i međusobne isprepletenosti utjecaja subkulturnih obrazaca ponašanja, događa se i u navijačkoj subkulturi (Perasović 2001). Ovdje simbolička oznaka uistinu predstavlja *izlog subkulture* time što prenosi uvriježene rituale navijačkih skupina koji se odnose na njihovo kompetitivno nasilje (Spaaij 2008;

² Riječ subkultura, umjesto supkultura, koristi se zbog dosadašnje prakse korištenja tog oblika riječi u hrvatskoj sociologiji pri proučavanju navijačkog pokreta.

³ Izraz koji koristi Benjamin Perasović opisujući nastanak i razvoj mnogih urbanih plemena na području Hrvatske, pa tako i navijačkog plemena (Perasović 2001).

Bodin 2013) i intrinzičnu homogenu vrijednost koju označeni simboli i poruke nose za članove tih skupina i šire, za članove zajednica kojima te skupine pripadaju. Društvena relevantnost istraživanja ovog fenomena navijačkog označavanja crpi važnost iz značenja za aktere iz navijačkog svijeta. Istraživane skupine s našeg područja, ali i one s regionalne navijačke scene, samo u posljednjih nekoliko godina zabilježile su nekoliko ozbiljnih incidenata koji su se dogodili zbog simboličke važnosti označavanja za navijačku subkulturu. U Rijeci je 2013. došlo do momentalne mobilizacije pripadnika Armade jer je nekoliko grafita uništeno od strane Bad Gonesa, navijača Lyona;⁴ u Tomislavgradu je u ljeto 2017. godine došlo do sukoba nekoliko desetaka pripadnika navijačkih skupina Torcide i Bad Blue Boysa zbog murala;⁵ istodobno je, u susjednom Beogradu, došlo do serije sukoba između nekoliko podgrupa navijačkih skupina Crvene zvezde i Partizana, koji su za posljedicu imali ubojstvo Demira Jukića, mladića od 18 godina;⁶ u Ljubuškom je, početkom 2018., nekoliko pripadnika navijačkih skupina lakše ozlijeđeno nakon Torcidina šaranja grafita Bad Blue Boysa i sukoba koji je uslijedio;⁷ sličan slučaj dogodio se i u Bijeljini kada su brutalnim premlaćivanjem navijači Crvene zvezde ubili dvadesetdevetogodišnjeg navijača Partizana, Aleksandra Pantića.⁸ Teritorijalno označavanje koje je povezano s ovakvim brutalnim nasiljem nije jedini oblik označavanja koji je bitno spomenuti. Simboličke oznake ponekad prenose nasilne poruke javnosti, medijima, sudovima, policiji i drugima, no one mogu imati i pozitivan utjecaj na zajednicu, ali i na same navijačke skupine, čije se podgrupe nerijetko bore za što ljepši izgled svog teritorija i za obranu identiteta "svojeg društva" ili "svoje zajednice" (Volkava i Bartowski 2014). Svrha je ovog rada istražiti navijačke prakse percipiranja i označavanja prostora kako bi se evidentiranjem sadržaja koji kreiraju navijači moglo doći do širih spoznaja o odnosu prostora i subkulturnih društvenih skupina. Stoga je cilj ovog rada istražiti simboličke sadržaje koje kreiraju navijači, na primjeru dvaju najvećih hrvatskih gradova: Splita i Zagreba. Simbolički sadržaji istražiti će se s obzirom na to tko stvara simboličke oznake, koja se mjesta označavaju, na koje se načine stvaraju sadržaji te koja im se značenja pridaju.

⁴ Adamić (2013).

⁵ A. K. (2017).

⁶ A. Ž. A. i A. Đ. (2017).

⁷ HINA (2018).

⁸ Bjeljina info (2018).

Estetika navijačke tribine ne ostaje samo na tribini (Perasović 2001), nego se “pokušava objelodanivati u svim mogućim situacijama i na sve dostupne načine, između ostalog i pisanjem grafita” (Lalić et al. 1991:105). Posljednji ozbiljan istraživački rad koji je jednim dijelom pokušao proniknuti u navijačke prakse označavanja prostora jest “Najsmo ljudi” (Lalić et al. 1991). Autori razlikuju nekoliko vrsta grafitnog sadržaja među kojima i onaj *sportsko navijačkog tipa* koji se u njihovu istraživanju Splita pokazao najbrojnijim.¹⁰ Interesantan je i podatak o najviše grafita s elementima nasilja u autorstvu navijačkih grupa. Lalić i dr. (ibid.) interpretiraju navijački izražaj kao nisko kreativan i jednostavan jer se pojedinci koji označavaju, prije svega, identificiraju kao pripadnici navijačke skupine pa je “široka prihvaćenost određenih vrijednosti” razlog standardiziranom izričaju koji prednost daje grupnoj identifikaciji (ibid.:114–115). U međuvremenu su, kako u hrvatskom društvu tako i u navijačkom svijetu, nastupile bitne promjene koje su apstrahirale potrebu za novim istraživanjima ovoga društvenog fenomena. Navijačke zajednice, kada je provođeno istraživanje, bile su aktivne svega nekoliko godina unutar specifičnoga subkulturnog stila. Perasović (2001) je primijetio da se navijačka subkultura bitno mijenjala kroz svoj razvoj, prihvaćajući i inkorporirajući rituale i stil drugih subkultura (poput pankera i skinheadsa). Prošlo desetljeće obilježila je i pojava kompliciranih koreografija na stadionima, pojava nove ikonografije navijačkih skupina i odvajanje pojedinih nasilnih rituala s prostora stadiona na druge prostore. U posljednjoj etapi društvenih istraživanja bitno je spomenuti visoku organiziranost navijačkih skupina, nastalu zbog sve veće represije izvana, mnoštvo kontakata sa stranim navijačkim skupinama iniciranih novim tehnologijama (Spaaij 2006).

Simboličke oznake u ovom se radu gledaju kao *grafitni izrazi*¹¹ (Lalić et al. 1991). Autori Lalić, Leburčić i Bulat navode svoju definiciju *grafita*:

“izrazi različitih značenja predočeni crtanjem, urezivanjem i pisanjem po zidovima i drugim javnim prostorima nenamijenjenima toj svrsi. Oni su neinstitucionalan i neformalan oblik komuniciranja pojedinaca i grupa, kako međusobnoga, tako i sa širim društvenim okruženjem” (Lalić et al. 1991:35).

⁹ *Grafitni izraz* jest termin koji koriste Lalić, Leburčić i Bulat u svom istraživanju iz 1991. godine. Zbog želje za širim obuhvaćanjem i jasnijom artikulacijom stilova označavanja (poput murala, grafita, šablonskih grafita i dr.) koji se javljaju u navijačkoj ekspresiji, postavlja se novi pojam “simboličke oznake”. Razlog odabiranja novog termina jest i njegova “leksička bliskost” s praksama navijačkog označavanja o kojima rad govori.

¹⁰ “Od ukupno registriranih 3114 splitskih grafita s javnim obilježjima 1203 (38,65%) natpisa i crteža se odnosi na sportsko-navijački sadržaj, bilo da je on prisutan samostalno ili u kombinaciji s drugim sadržajima. Iz tog podatka je vidljivo je da su grafiti s tim sadržajem u Splitu danas najbrojniji” (Lalić et al. 1991:101).

¹¹ Riječ *grafiti* dolazi od grčke riječi grafo što znači pisati (Klajić 1974).

Znanost se počinje ozbiljnije baviti grafitima kada oni postaju relativno stalan oblik izražavanja na ulicama velikih urbanih područja poput New Yorka i Philadelphije (Ley i Cybriwsky 1974). Kod nas postaju aktualniji oblik izražavanja tek u 80-im godinama prošlog stoljeća (Šterk 2004). Različite forme i stilovi grafitnih izraza, kao i različiti promatrači tih simboličkih poruka, uzrokuju i drugačije percepcije njihovih značenja i, samim time, bitno drugačije atmosfere na takvim mjestima.

NAVIJAČI I OZNAČAVANJE TERITORIJA

Javna mjesta često su obilježena bez prethodnih dopuštenja i zbog toga je označavanje ilegalno. Subkulturni akteri koji stvaraju simboličke oznake ne brinu se toliko za mišljenje javnosti, nego primarno za mišljenje drugih pripadnika njihovih subkultura (Snyder 2009) i zato se izrada gradski podupiranih “uličnih umjetnosti”, u svijetu subkulture nekad vidi kao “prodaja ideala” same subkulture (MacDonald 2001). Percepciju simboličkih oznaka treba smjestiti unutar navijačke subkulture kako bi se razumjela njezina prava, skrivena značenja. Bérangère (2015) u svojoj studiji o označavanju urbanog prostora navijačkih skupina Saint-Étiennea donosi vrijednu etnografsku analizu koja opisuje ekstenziju navijačkih prostora s tribina na gradove. Navijači grade simboličku arenu izvan stadiona, kako bi se kompeticija između navijačkih skupina mogla nastaviti. Navijačke skupine i njihovi pripadnici kreiraju *rat znakovima*, čiji je cilj “prožeti javni prostor dok se iskorjenjuju tragovi drugih grupa, da bi se bilo više vidljiv i da bi se stekla simbolička prednost” (ibid.:3). U gradu su neka mjesta označena više nego druga. Obično su to centar grada, stadioni i navijačka okupljališta. Svako mjesto koje je bitno jednoj navijačkoj skupini postaje mjesto koje se treba čuvati od protivnika. Društvena uloga navijača u gradu crpi značenja iz njihova društvenog svijeta i primjenjuje ih na teritorij (ibid.:4), koji možemo podijeliti na *ulicu* i *tribinu*. Za objašnjenje ovih pojmova potrebno je upotrijebiti Bourdieuov koncept *polja*. *Društveni akteri* (u ovom slučaju navijačke skupine), određeni svojim *habitusom* i *praksama*, natječu se za što veći dio društvenih polja, u kojima djeluju držeći se određene *dokse* (nepisanih pravila polja). Navijačko nasilje obilježeno je kompetitivnim karakteristikama (Bodin 2013). Kompeticija između navijačkih skupina odvija se na oba polja, ali za navijačku reputaciju, suprotno tvrdnji Bérangère da je *ulica* samo ekstenzija *tribine* (Bérangère 2015:2), važnija je ona kompeticija koja se odvija na polju *ulice* zbog nadzora i represije koji se provode nad navijačkim skupinama i uzrokuju povlačenje navijačkih rituala sa stadiona (Armstrong i Giulianotti 2002; Spaaij 2006). Stoga se i neke “estetske prakse” vrednuju kriterijima koji vrijede na polju *ulice* kao trenutačno “najprometnijem” polju. Ako grupa izgubi transparent na polju *ulice*, ona ga neće moći ponovno izraditi i pokazati na polju *tribine*.

Simboličke su oznake, premda ekstenzija simbola koji se koriste na *tribini*, zapravo često u funkciji polja *ulice*.¹² Na dane utakmica, domaća navijačka skupina obično će patrolirati centrom grada, ne bi li primijetila i eliminirala prijetnju protivničke navijačke skupine (Bérangère 2015:3), a gostujuće navijačke skupine će, prilikom upada, probati obilježiti teritorij na kojem su bile.

Slijedom ovih uvida u funkcioniranje i važnost navijačkih djelatnih *polja* može se zaključiti da se aktivnosti *ulice* favoriziraju pred drugim navijačkim aktivnostima. Ramon Spaaij (2006, 2008) navodi šest faktora (*ushićenje prilikom nasilnog akta; maskulinitetni identitet; reputacijski menadžment; teritorijalne identifikacije; osjećaj solidarnosti i pripadanja; suverenitet i autonomnost*) koje smatra univerzalnima i karakterističnima za sve navijačke skupine koje prakticiraju nasilje. *Teritorijalne identifikacije* koje se odnose na prakse “obrane” i “osvajanja” navijačkih svetih mjesta te suverenitet i autonomnost – ideja da se skupina može brinuti sama za svoje pripadnike i za red među sobom – najvažnije su za ovaj rad. Ključna karakteristika *suvereniteta i autonomnosti* jest projiciranje *aggroa* (Marsh 1978), simboličkog ponašanja koje se pokazuje “blefiranjem nasilja”.

Ipak, istraživanje razloga izrade *grafitnih izraza* ima svoju tradiciju, koju se ne smije zanemariti. Tako Ley i Cybriwsky (1974) istražuju vizualni dijalog u svrhu demarkacije teritorija, Carrington (2009) zbog konstruiranja identiteta, Reisner (1971) zbog projiciranja stanovitih problema u zajednici, a Klingman i Shalev (2001) zbog problematike pojedinih događanja (vidi Philipps i Richter 2012:27).

TORCIDA I BAD BLUE BOYS – NAVIJAČKE SKUPINE U FOKUSU ISTRAŽIVANJA

Prilikom istraživanja koje se vodilo kako bi se istražile simboličke označivačke prakse navijačkih skupina i njihova značenja, uzete su dvije najmasovnije navijačke skupine na teritoriju Republike Hrvatske koje tvore osnovu istraživanja ovog rada: *Bad Blue Boys Zagreb*, navijačka skupina NK Dinama, i *Torcida Split*, navijačka skupina HNK Hajduka. Njihovo označavanje praćeno je u dva grada, u Splitu i Zagrebu, te u određenim prostorima koji su postavljeni kao primjeri označivačkih praksi. Međutim,

¹² Događaj koji se dogodio sredinom studenoga 2018. godine u Poljskoj: pripadnici navijačke skupine Widzew Łódź presreli su dva auta navijača Lecha iz Poznania te oteli udarne transparente te skupine. Nakon tjedan dana su pri izradi grafita upotrijebili motive jednog od ukradenih transparentata i stavili svoje oznake. Ultras Lech 01 potom je na idućoj utakmici zapalio svoje druge transparente i time se ugasio. URL: <http://www.ultras-tifo.net/news/5442-widzew-lodz-stole-seven-banners-from-lech-poznan.html> (pristup 20. 3. 2019.).

tijekom istraživanja, pronađeno je dosta materijala drugih navijačkih skupina koje djeluju u navedenim gradovima. To su, prije svega, *White Angels Zagreb*, navijačka skupina NK Zagreba, odnosno Zagreba 041;¹³ potom *Smogovci*, navijačka skupina KK Cibone; te *Crveni đavoli*, navijačka skupina RNK Splita. Navedene tri skupine ne obuhvaćaju velike navijačke baze, ali se, u određenim istraživanim područjima, može govoriti o njihovoj izrazitoj vizualnoj prisutnosti. Uz navedene skupine valja spomenuti i navijače Dinama, bivše Bad Blue Boyse, koji su, u proteklih nekoliko godina, bili u direktnom sukobu s matičnim Bad Blue Boysima pa su formirali i vlastiti identitet, različit od ostatka skupine Bad Blue Boys i drugačijim su sadržajem označavali prostore. Ove "manje" navijačke skupine, kao i one čiji "domaći teren" nije istraživan u ovom radu, ali su bile prisutne u označavanju koje se odvijalo na njihovim putovanjima¹⁴ u dva istraživana grada, uključene su u rad, no nisu posebno istraživane. Život navijačke skupine, njezina povijest i iz nje proizašlo znakovlje i simboli, koji se koriste prilikom naglašavanja "navijačkog" identiteta, odrednice su sadržaja čije se značenje ovim istraživanjem pokušava odrediti. Zato je ključno evidentirati istraživane skupine:

a) Navijačku skupinu *Torcidu Split* osnovalo je 28. listopada 1950. godine u Zagrebu nekoliko dalmatinskih studenata među kojima Ante Dorić, Vjekoslav Žuvela i Ante Ivanišević po uzoru na južnoameričke *torcidas organizadas*. Često se uzima da je Torcida prva organizirana navijačka skupina u Europi. Ovakav oblik organiziranog djelovanja brzo je upao u oko tadašnjim jugoslavenskim vlastima, pa je Torcida brzo zabranjena. Nova inačica navijačkoga organiziranog djelovanja javlja se krajem 70-ih godina pod imenom Nesvrstani, dok se tek u 80-ima Torcida ponovno pojavljuje kao najsnažnija navijačka skupina Hajduka. Uskoro se pojavljuju i prvi graffiti Torcide, a ponekad i nacionalnog naboja poput: "Sretan Božić braćo Hrvati" (Lalić et al. 1991). Tih godina Torcida masovno odlazi na gostovanja diljem bivše države, a daje svoj doprinos i praćenju drugih hrvatskih klubova, posebice Dinama, koji ponekad prate zajedno s Bad Blue Boysima. Kada 90-ih dolazi do rata, Torcidini pripadnici aktivno sudjeluju u njemu, a novo državno i društveno uređenje brzo antagonizam prema centralizmu u bivšoj državi zamjenjuje antagonizmom prema Zagrebu, sada financijskom, kulturnom i političkom centru nove države, koji postaje sinonimom za političke i poduzetničke elite. Dojam dualizma periferije i centra, povezan s društvenom krizom koja uzrokuje gotovo pomahnitalu pošast narkomanije među mladima u Splitu (a pogotovo u Torcidi), posljedično se prelijeva i na druge segmente pa tako i na sport, u prvom planu nogomet

¹³ White Angelsi su do 2015. godine pratili NK Zagreb. No napustili su sjenu svoga nekadašnjeg kluba te se odlučili na praćenje novoorganiziranog NK "Zagreb 041" (službena mrežna stranica Zagreb 041: <http://www.nkzagreb041.hr/o-nama-who-we-are/o-nama-who-we-are> (pristup 28. 10. 2018.)).

¹⁴ Navijačka putovanja u slengu se navijačkih skupina zovu "gostovanja".

kao najpopularniji sport u Hrvatskoj. Antagonizam prema Zagrebu pretvara se u animozitet između nogometnih klubova, a potom i navijačkih skupina. Tako započinje navijačko rivalstvo sukobom kod Kineskog zida (blok zgrada koji se nalazi preko puta poljudskog stadiona) i teškim ozljeđivanjem pripadnika Bad Blue Boysa Marijana Šimića. Posljedice rata i problema s ovisnošću o drogama ozbiljne su i dalekosežne za jezgru Torcida, pa je tako to razdoblje poznato kao mračno doba Torcida, a tada se u sukobima s drugim navijačkim skupinama gubi najviše transparenta i zastava. Nakon "neorganiziranih 90-ih", Torcida se počinje ozbiljnije organizirati početkom 2000-ih, kad se iskristalizirala nova generacija. Sredinom toga pa sve do sredine novog desetljeća vodi se borba za "čist" Hajduk protiv političkih i tržišnih moćnika iz regije. Nakon nekoliko godina kampanje, borba za Hajduk uspijeva te se uvodi kodeks poslovanja Hajduka čime se želi spriječiti buduće malverzacije i iskorištavanje kluba za privatne interese članova izvršnih tijela kluba. Ipak, shvativši da hrvatski nogomet ne drže samo moćnici iz regije nego i iz političkih i poduzetničkih elita, borba se preusmjerava prema vrhu Hrvatskoga nogometnog saveza. U bitku protiv HNS-a, Torcida ulazi zajedno s drugim navijačkim skupinama, a taj sukob još traje. Godine 2011. Hajduk je proslavio svoj 100. rođendan, pa je za tu priliku Torcida organizirala brojna crtanja grafita u Splitu i okolici. Ta "kampanja" inicirana pozivom "Svaki portun, svaki zid, svaka kuća, svaka kala..." proizvela je masovan broj novih grafita i murala.

b) Snažni navijački pokret u Zagrebu polako je organiziran tijekom 80-ih godina prošlog stoljeća, a kulminaciju je postigao dobivanjem imena *Bad Blue Boys* 1986. godine. Mentalitet skupine mnogo duguje engleskom huliganskom stilu ukomponiranom s talijanskim "ultras" utjecajem na tribinama. U mnogo sukoba, uglavnom sa srpskim navijačkim skupinama, Bad Blue Boysi grade imidž u navijačkom svijetu bivše države, a početkom 90-ih i šire (zbog kvalifikacije Dinama u europska natjecanja). Dana 13. svibnja 1990. godine na utakmici sa Zvezdom iz Beograda, navijači Dinama sudjeluju u najvećim neredima koji su se do tad dogodili u regiji.¹⁵ A potom se, 90-ih, zajedno s pripadnicima drugih navijačkih skupina, aktivno uključuju u Domovinski rat. Devedesete su ujedno i najorganiziranije razdoblje Bad Blue Boysa kao navijačke skupine u kojem, u nekoliko desetaka sukoba u zemlji i izvan nje, postaju poznati. To su godine u kojima se najčešće sukobljavaju s Torcidom iz Splita i policijom koja, vođena naredbama državnog vrha, vrši represiju nad skupinom zbog njezina aktivizma u borbi za ime "Dinamo".¹⁶ Doživjevši povratak imena 14. veljače 2000. godine, Bad Blue Boysi rade na omasovljenju svoje navijačke baze otvaranjem klubova i udruga navijača. To se događa tijekom 2000-ih godina kada se imidž ove skupine širi na brojnim europskim gostovanjima. Sredinom

¹⁵ Matijašević (2015).

¹⁶ Predsjednik Franjo Tuđman direktivama je promijenio ime Dinamu, prvo u *Hašk Građanski*, a potom u *Croatiju*.

2000-ih Bad Blue Boysi su najaktivniji što se tiče grafitiranja svojih sadržaja, ponajviše zbog toga što ih tada ima najviše. Godine 2010. Bad Blue Boysi ozbiljno ulaze u borbu za demokratski Dinamo i protiv uprave kluba na čelu sa Zdravkom Mamićem i njegovim bratom Zoranom Mamićem zbog izvlačenja novca iz Dinama putem menadžerskih transfera igrača (sukob interesa), fiktivnih poslova i pozajmica.¹⁷ Zdravko Mamić kao ključna figura u hrvatskom nogometu te vladar iz sjene u HNS-u, pokušava svojim utjecajem promijeniti stavove navijača pokušavajući ih raskoliti unutarnjim sukobima, financirajući nekoliko desetaka članova grupe iz same jezgre za distorziju mladog vodstva i preuzimanje primata u skupini.¹⁸ To je uzrokovalo navijački rat na ulicama Zagreba pri čemu je nekoliko navijača ozbiljnije ozlijeđeno, a prvi se put dogodilo i da su Bad Blue Boysi pucali jedni na druge.¹⁹ Golem utjecaj Zdravka Mamića u sferi sporta, ali i u politici te u pravosuđu ogledao se u povećanju represije nad navijačima koji su se peticijama, tužbama, prosvjedima i drugim tehnikama, obično svojstvenima društvenim pokretima, borili kako bi ga smijenili s pozicije u Dinamu i HNS-u. Aktivizam Dinamovih navijača djelomično je urodio plodom pa se protiv Mamića danas vodi nekoliko procesa, a nepravomoćna odluka Općinskog suda u Osijeku ponukala je Mamića da pobjegne iz države u susjednu Bosnu i Hercegovinu koja ga, zbog toga što je i njezin državljanin, neće izručiti.²⁰ Ova borba ogledala se i u ispisivanju gradskih zidova u režiji grupe. O grafitiranju s Mamićem u glavnoj ulozi napravljena je i izložba.²¹

METODOLOŠKI PRISTUP I PROSTOR ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju korištene su kvalitativne metode. Korištena je *etnografska metoda* koja je temeljena na etnografskom iskustvu istraživača o praksama i identitetu navijačkih skupina (istraživač je nekoliko godina išao na Dinamove utakmice) i *analiza sadržaja* prikupljenih istraživačkih materijala. Riječ je o metodi *etnografske analize sadržaja* (Altheide 1987).

Unatoč uloženom trudu da se pronađe svaka simbolička oznaka u prethodno determiniranom području, mnoge su simboličke oznake promakle objektivu fotografa jer nisu primijećene ili su bile nedostupne (poput simboličkih oznaka u zatvorenim garažama stambenih blokova). Zbog toga je bitno spomenuti način na koji je provođeno fotografiranje simboličkih oznaka. Opažanje, klasificiranje i sortiranje sakupljenih materijala elementarni

¹⁷ I. K. (2010).

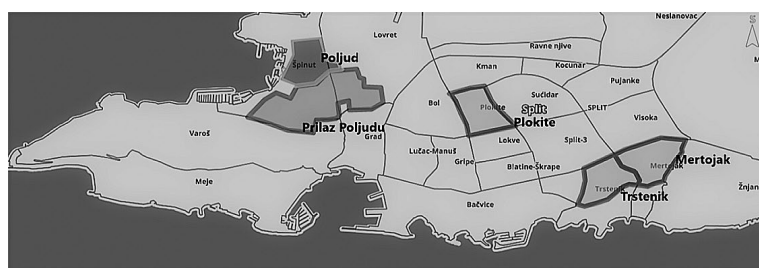
¹⁸ Vidović (2014).

¹⁹ Dešković (2014).

²⁰ Ježovita (2019).

²¹ I. Č. (2017).

je dio istraživanja grafita koje Philipps i Richter (2012) nazivaju *čitanjem ulica*.²² Analitički problem uzrokovan istraživanjem simboličkih oznaka deriviran je od zbira činjenica koje se prilikom istraživanja moraju prihvatiti. Prije svega, to je nepoznavanje autora simboličke oznake. Javlja se i problem kratkoročnosti samih izraza, koji se protekom vremena brišu i nestaju (Schielke 2018:160). Zato su ovim istraživanjem obuhvaćene samo one simboličke oznake koje su, zbog svoje pozicije i aktualnosti, bile dostupne javnom oku (Lalić et al. 1991). Zbog problema određivanja obujma simboličke oznake,²³ kao kriterij za prikupljanje, koristila se percepcija obujma simboličke oznake s obzirom na aktera koji je stvara. Primjerice, ako je na nekom zidu prisutno nekoliko simboličkih oznaka koje spadaju u navijačko obilježavanje teritorija, tada je kompletan sadržaj podijeljen s obzirom na aktera koji je stvorio pojedinu oznaku, te se tako dobilo nekoliko simboličkih oznaka.

Slika 1: Mapa istraživanih područja u Splitu
(Izvor: Geoportal DGU)

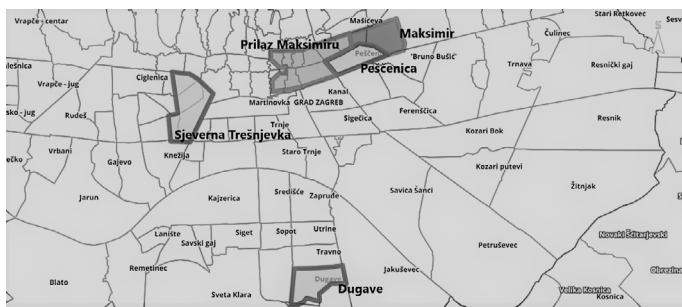
Etnografskim istraživanjem navijačke skupine određena je svojevrсна hijerarhija navijačkog prostora čiji sam vrh podrazumijeva: *prostor stadiona i njegovu okolicu, centar grada, prilaz stadionu i gradske četvrti* koje su određene lokalnim sustavom klasifikacije prostora u gradovima. U Splitu su to gradski kotarevi, a u Zagrebu mjesni odbori (MO). Zato što je u obrađenim gradovima prostorna organizacija drugačija, osnovni kriteriji odabiranja bili su približna sličnost u količini stanovništva i njezino značenje u navijačkom svijetu. Dva grada obrađena u ovom istraživanju različita su po mnogim faktorima poput broja stanovništva, političkoj i gospodarskoj važnosti i moći, kulturi, arhitekturi, povijesti, ali i mentalitetu svojeg stanovništva. Određenje i uspješnost usporedbe prostornih jedinica uvelike ovise i o tim specifičnostima. Svrha obrade i prikaza prostornog rasporeda jest pokazivanje gustoće pojavnosti tih oznaka u istraživanom prostoru i njihova interpretacija s obzirom na druge važne društvene ustanove i posjećena mjesta²⁴ na tim lokalitetima.

²² *Street reading* (Philipps i Richter 2012:27–28).

²³ Često na jednom mjestu postoji više simboličkih oznaka.

²⁴ Misli se na društvene ustanove poput vrtića, škola, mjesnih zajednica, muzeja te posjećenijih mjesta poput igrališta, parkova, trgova, perivoja, prometnica i dr.

Bitna je i usporedba lokaliteta u Zagrebu i Splitu. U ovom radu prikazani su opći rezultati istraživanja područja *stadiona*, *prilaza stadionima* i *triju četvrti/kotara*.²⁵ Potom se detaljnije analiziraju samo tri područja – *stadion*, *prilaz* i *po jedna gradska četvrt/kotar*. To su, kod Zagreba: *Stadion Maksimir*,²⁶ *prilaz Maksimiru*²⁷ te *MO Dugave*,²⁸ a kod Splita: *Stadion Poljud*,²⁹ *prilaz Poljudu*³⁰ i *kotar Mertojak*.³¹ *Dugave* i *Mertojak* jesu kvartovi odabrani zbog svoje izrazite organiziranosti u navijačkim aktivnostima. Osim toga, prate ih urbanističko-sociodemografske karakteristike koje omogućuju njihovu usporedbu.³²

Slika 2: Mapa istraživanih područja u Zagrebu
(Izvor: Geoportal DGU)

²⁵ U Zagrebu: Dugave, Peščenica i Trešnjevka Sjever; u Splitu: Mertojak, Trstenik i Plokitе.

²⁶ Istraživano područje odnosi se na: Harambašićevu ulicu na zapadu do križanja sa Zvonimirovom ulicom. Zvonimirovom ulicom pa Budakovom ulicom do križanja s Branimirovom. Potom Branimirovom ulicom do Kuraltove ulice na Ravnicama, potom Kuraltovom do Hondlove i Hondlovom do Maksimirske na sjeveru te Maksimirskom do križanja s Harambašićevom.

²⁷ Granice istraživanog područja zatvaraju sljedeće ulice: Draškovićeva ulica na zapadu do križanja s Vlaškom na sjeveru, Vlaškom do Maksimirske i do križanja s Harambašićevom ulicom, Harambašićevom do Zvonimirove, Zvonimirovom do Heinzelove, Heinzelovom do Branimirove i Branimirovom do Draškovićeve ulice na jugu.

²⁸ Obuhvaća MO Dugave.

²⁹ Granice istraživanog područja stadiona Poljud: Kaštelanska ulica na istoku do ulice Osmih mediteranskih igara na jugu, zapadu i sjeveru stadiona. Ulica Osmih mediteranskih igara nadovezuje se na Zrinsko-frankopansku do križanja s Kaštelanskom ulicom.

³⁰ Postavljene granice istraživanog područja: Prilazom Vladimira Nazora do križanja s Mandalinskim putem; potom Mandalinskim putem do Kaštelanske ulice i do ulice Hrvatske ratne mornarice. Ulicom Hrvatske ratne mornarice do Starčevićeve ulice koja se nadovezuje na Lovretsku ulicu. Lovretskom ulicom do Zrinsko-frankopanske koja zatvara krug spajanjem na Ulicu A. G. Matoša i prilaz Vladimira Nazora.

³¹ Podaci o službenim granicama kotara Mertojak dostupni su u cijelosti na službenim mrežnim stranicama grada Splita (URL: <http://www.split.hr/Default.aspx?sec=395>). Nešto su drugačije postavljene granice istraživanog područja: Bračkom ulicom na jugu do Velebitske ulice na zapadu; potom Velebitskom ulicom do Poljičke ceste na sjeveru; Poljičkom cestom do Ostravske na istoku. Ostravskom do puta ispod Sv. Lovre koji zatvara krug s Bračkom ulicom.

³² Dugave nastaju 70-ih godina, a Mertojak krajem 60-ih godina 20. stoljeća.

SIMBOLIČKO OZNAČAVANJE: TIPOLOGIJE

Simboličko označavanje navijačkih skupina moguće je istraživati pomoću nekoliko tipologija koje služe jednostavnijem razumijevanju sadržaja simboličkih oznaka.

Forma simboličkih oznaka

U svoju studiju o grafitima iz 1991., Lalić, Leburić i Bulat uvrstili su nekoliko vrsta prezentiranja grafitnih izraza. Te vrste podijelili su na kategorije s obzirom na grafitnu formu: a) *simbolička forma*; b) *slikovna forma*; c) *tekstualna forma*; d) *simboličko-slikovna forma*; e) *simboličko-slikovno-tekstualna forma*; f) *simboličko-tekstualna forma*; g) *slikovito-tekstualna forma*.

Stil simboličkih oznaka

Premda je razlikovanje stilova u subkulturi grafitera prisutno već godinama, u znanosti to razlikovanje stilova nije zabilježeno. Hijerarhija stila temelji se na stupnju složenosti grafitnog izraza (odnosno broju različitih stilova koji se javljaju unutar jedne evidentirane oznake), težini izvedbe stilova (vremenska komponenta i opasnost ilegalnih radnji) i grafitnoj formi. Prisutnost generički općenitijeg stila, u analizi je eliminirao hijerarhijski jednostavnije stilove: a) *murali* su složeni stil simboličkih oznaka koji se najčešće sastoji od slikovne poruke visoke kvalitete te zauzima veće prostorne površine (poput bočnih zidova zgrade); b) *grafiti* su specifični stil ukrašavanja grafiterskog "potpisa" ili "potpisa" neke druge vrste koji je vezan za označivača. U kontekstu ovog istraživanja riječ je o složenim, višebojnim i višeslojnim potpisima navijačkih skupina; c) *šablonski grafiti* jesu stilovi koji se sastoje od unaprijed napravljene siluete određenog sadržaja preko koje se on nekim bojilom nanosi na površinu tako da naglašava kontrast (Philipps i Richter 2012); d) *tekstualne poruke* jesu stil simboličkog označavanja kojim, koristeći se tekstem na nekom jeziku, grafiter kreira poruku s određenim značenjem za publiku koja je čita; e) *šablone* su jednostavan stil simboličkih oznaka, koji se razlikuje manjom složenošću forme od šablonskog grafita. Dok je šablonski nanos glavnog motiva oznake jednak, razlikuju se vrijeme izrade, podloga koju se izabire za izradu te obrađivanje površine prije samog nanosa šablone; f) *tagovi* su vrlo čest stil oznaka. Sastoje se od stiliziranog imena *writera*, kojim objavljuje publici da je bio na nekom mjestu.

Akteri teritorijalnog označavanja

Aktera teritorijalnog označavanja veoma je teško točno odrediti. Zato što je u fokusu ovog rada navijačko označavanje i "svojetanje" teritorija, klasifikacija aktera teritorijalnog označavanja ograničena je na nekoliko kategorija unutar "navijačkog nadmetanja". Klasifikacija aktera teritorijalnog označavanja, u najširem smislu, podrazumijeva:

a) *domaću navijačku skupinu* (određuje se s obzirom na grad u kojem djeluje); b) *stranu navijačku skupinu* (ona koja označava prisutnost na teritoriju koji se percipira kao tuđi); c) *više navijačkih skupina* (slučaj kada nekoliko navijačkih skupina, zbog navijačkog prijateljstva ili neke druge prilike, zajednički označavaju); d) *autore povezane sa subkulturnim stilom* (autor blizak navijačkoj tematici ili široj subkulturnoj tematici, ali ne postoji način kojim bi se sa sigurnošću utvrdilo kojoj skupini pripada); e) *nepoznatog autora* (akter kojeg nije bilo moguće odrediti); f) *prijateljsku navijačku skupinu* (navijačka grupa koja je prijatelj s dominantnom domaćom skupinom); g) *lokalnu prijateljsku skupinu* (lokalna navijačka skupina koja je ili u neutralnim ili u simpatizerskim odnosima s dominantnom domaćom skupinom); h) *lokalnu neprijateljsku skupinu* (neprijateljska lokalna skupina koja je u trenutku prikupljanja materijala bila u nekoj vrsti sukoba s dominantnom domaćom skupinom).

Unutar ovih kategorija postoje i različite instance autorstva: 1) *kolektiv* – kada je iz simboličke oznake jasno da je riječ o navijaču ili navijačima pripadnicima navijačke skupine; 2) *podgrupa* – kada je iz simboličke oznake jasno da se radi o označavanju koje vrši podgrupa zbog imena, kratice ili specifičnog označavanja koje se rabi; 3) *pojedinač* – kada je iz simboličke oznake jasno da je riječ o označavanju pojedinaca (obično upisano ime ili nadimak).

Značenja simboličkih oznaka

Sadržaj i značenje simboličke oznake određeni su u šest kategorija koje su komplementarne, a najčešće se pojavljuju zajedno. U želji za boljom sistematizacijom, a s obzirom na značenje poruke za navijače i one su hijerarhijski postavljene (od jednostavnije prema složenijoj): a) *hibridna značenja* – značenja sadržaja koji se ne odnose ni na jednu od pet navedenih kategorija (npr. povezanost s drugim subkulturnim stilovima, ljubavne poruke i sl.); b) *amblemska značenja* – značenja sadržaja koji upućuju na prisutnost na “domaćem teritoriju” poput znaka “d” ili “bbb”; c) *značenja “obrane” teritorija* – značenja sadržaja koji se u svojstvu upozorenja ili verbalnog nasilja prema “autsajderu” javljaju na domaćem teritoriju; d) *značenja “osvajanja” teritorija* – značenja sadržaja koji se u svojstvu provokacije ili amblema javljaju na “tuđem teritoriju”; e) *političko-aktivistička značenja* – značenja sadržaja koji se odnose na bunt prema drugim, moćnim akterima (upravama klubova, političkim strankama i sl.) ili regrutaciju pripadnika ili zajednice u cjelini (npr. pozivi na prosvjed); f) *integrirajuća značenja* – značenja sadržaja koji predstavljaju simboli klupskog, nacionalnog, grupnog ili regionalnog identiteta.

Slika 3: Šablona političko-aktivističkog značenja u režiji Bad Blue Boysa na Osnovnoj školi u Kušlanovoj ulici: "NIJE NA PRODAJU"
(Foto: A. I. Nuredinović, 2018.)

PRIKAZ I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je trajalo od kolovoza 2018. do siječnja 2019. godine. Svaka prikupljena simbolička oznaka evidentirana je i opisana tako da je zabilježena približna ili točna lokacija prikupljanja, zapisana forma, stil (uzimao se onaj koji je hijerarhijski najbolje pozicioniran), akter, detaljno opisana struktura sadržaja i objašnjeno njezino značenje za navijačku subkulturu. Zabilježen je i detaljan opis prikupljanja materijala te iskustva s terena, ako ih je bilo.

Raspored oznaka: primjeri stilova označavanja i grafičerske forme

Istraživanjem su sakupljene 732 simboličke oznake (vidi tablicu 1). Od njih, najviše tagova (383), zatim tekstualnih poruka (142), grafita (65), šablonskih grafita (61), šablona (48) i murala (33). U Zagrebu je evidentirano 503 simboličkih oznaka, a u Splitu 229. Najviše oznaka nalazi se na području stadiona Maksimir (127), a najmanje na području stadiona Poljud (19). Potrebno je imati na umu i istraženi prostor Zagreba (ukupno 4,373 km²) i Splita (ukupno 1,59 km²), koji je površinom bitno različit.

	Tag	Šablona	Tekstualna poruka	Šablonski grafit	Grafit	Mural	TOTAL
SPLIT							
Prilaz	22	1	7	2	6	3	41
Stadion	6	0	2	7	2	2	19
Plokite	15	1	5	1	6	5	33
Trstenik	26	0	13	4	10	4	57
Mertojak	29	2	20	5	16	7	79
UKUPNO	98	4	47	19	40	21	229
ZAGREB							
Prilaz	82	9	21	1	3	4	120
Stadion	68	17	28	6	6	2	127
Peščenica	45	5	19	4	2	0	75
Trešnjevka	49	12	18	25	11	5	120
Dugave	41	1	9	6	3	1	61
UKUPNO	285	44	95	42	25	12	503
TOTAL	383	48	142	61	65	33	732

Tablica 1. Rezultati s obzirom na stil oznaka i prostor označavanja

Pri označavanju simboličkim oznakama najviše se koriste jednostavni stilovi poput tagova i tekstualnih poruka. U Zagrebu je njihova kvaliteta, stilom i formom jednostavnija nego u Splitu. Osim velike zastupljenosti tagova i tekstualnih poruka, u Zagrebu su zastupljene i šablone, kojih u Splitu ima vrlo mali broj. Grafiti su dominantan složeni stil navijačkog izražaja. Oba su izražaja dominantno simboličko-tekstualne forme (Split 35,8%, Zagreb 58,8%). Splitski izražaj bitno je utemeljen i na simboličko-slikovno-tekstualnoj formi. U Splitu je evidentirano čak 32,8% oznaka s tom formom, dok ih je u Zagrebu 14,7%. Uzimajući u obzir prostorno-demografske karakteristike gradova te kvantitetu sakupljenog materijala, ovaj je podatak ključan za razumijevanje različitosti izražavanja u Splitu i Zagrebu. U Zagrebu se navijački sadržaj oznaka iskazuje najviše simboličko-tekstualnom formom i tekstualnom formom (20,7%). Treba napomenuti da je u Zagrebu prisutna slikovno-tekstualna forma (zbog šablona), dok je u Splitu uopće nema. Murali se pojavljuju na javnim površinama koje su dostupne velikom broju građana (poput školskih igrališta i područnih središta) ili na mjestima koja navijači smatraju svojim (poput ulaza na navijačke tribine, parkova ili službenih prostorija navijačkih udruga). Grafiti se, kao drugi najsloženiji stil, pojavljuju na sličnim mjestima, ali mnogo češće jer im je izrada nešto lakša te ne zahtijeva toliko vremena i novca koliko izrada murala. Osim toga, često se za izradu grafita ne traži dopuštenje. Šablonski grafiti su stil koji se sve češće pojavljuje, a navijači ga koriste kako bi pokazali granice svojih teritorija pa će često stajati na krajevima kvartova i gledati prema velikim prometnicama. Podjednako su zastupljeni u oba grada, ali je splitski šablonski grafit uglavnom izrađen na zidovima zgrada te je njegov obujam i raspon značenja veći, dok je zagrebački

šablonski grafit pronašao svoje mjesto na uličnim razvodnim ormarićima te se uglavnom nalazi na granicama kvartova i gleda prema "van". Šablone su popularan stil u Zagrebu, dok u Splitu nisu toliko zastupljene. Šablonama se navijači u Zagrebu koriste najčešće u političko-aktivističke svrhe (poput "NIJE NA PRODAJU", "SJEVER UZ ODSUTNE", "ANTI 190"; prekriveni krug s prikazom glave Zdravka Mamića; prekrivena dva slova "ZM" i dr.), a nešto manje za samo označavanje (buldog, "1986", "BBB" i dr.). Tekstualne poruke podjednako su zastupljene u Zagrebu i Splitu. Poruke koje su usmjerene na političko-aktivističke ciljeve najčešće se nalaze na prometnim mjestima (tramvajske stanice, kvartovski dućani, ulazi u škole, zidovi stambenih zgrada koji su okrenuti prema najprometnijim ulicama). Poruke koje služe svrsi obrane teritorija nalaze se najčešće na "navijačkim mjestima" (poruke poput "UBIJ TOVARA" nalaze se na prostorima poput Ružmarinke, u Kranjčevićevoj ulici, na školskim igralištima i dr.), takvih poruka u Splitu ima na nekim mjestima, ali nisu česte. Ovo je vjerojatno zbog toga što u Splitu generalno i nema drugih oznaka osim Torcidinih. Označavanje *tagovima* više je zastupljeno što je područje bliže centru grada.

Slika 4: Šablonski grafit amblemskog značenja na razvodnom ormariću na Trešnjevci
(Foto: A. I. Nuredinović, 2018.)

SPLIT

U Splitu je sakupljeno 229 simboličkih oznaka. Najčešći korišteni stil je *tag* (42,8%), zatim tekstualna poruka (20,5%), grafit (17,5%), mural (9,2%), šablonski grafit (8,3%) i šablona (1,7%). Samim pogledom na tablicu 1 vidimo veliku zastupljenost kompliciranih stilova u izražaju splitskih grafitera. Najviše oznaka u Splitu pronađeno je u kotaru Mertojak (79). To je ujedno i područje koje ima najviše prikupljenih oznaka kompleksnog oblika u oba grada (murala 7, grafita 15). Najmanje je sakupljeno u području oko Poljuda (19).

a) Stadion Poljud

U ovom području evidentirano je ukupno 19 simboličkih oznaka. Ovaj podatak ne treba čuditi jer je Poljud dosta usamljen i ogoljen objekt koji je nepogodan za označavanje sadržaja, a akter je, prilikom izrade, svima vidljiv. Najviše je pronađeno *tagova* i šablonskih grafita, zatim grafita te murala i tekstualnih poruka (tablica 1). Po formi je najistaknutije označavanje simboličko-slikovno-tekstualnom (11), zatim simboličko-tekstualnom (4), slikovnom (2) i tekstualnom (2) formom. Akter teritorijalnog označavanja najčešće je Torcida (18). Jedna je simbolička oznaka mural koji su zajednički radile dvije navijačke skupine Torcida i Torcida Górnik Zabrze. Najčešće se pojavljuje amblemsko značenje (11), zatim integracijsko (5), značenje obrane (2) i političko-aktivističko (1). Na prostoru Poljuda simboličke oznake nalaze se na stijenama samog stadiona ili u pothodnicima koji vode do ulaza na tribine. U tim pothodnicima nalaze se zabilježeni murali. U užoj okolini stadiona nalaze se mali obrti koji su svoj imidž prilagodili navijačkom puku te su svoje prostorije izvana uredili Hajdukovim bojama. Uz širi obod stadiona, na zidu je ispisana lako uočljiva poruka crnim sprejom: "HOĆEMO ISPISNICE", koja sugerira nezadovoljstvo pojedinih navijača recentnim Hajdukovim rezultatima.

b) Prilaz Poljudu

Ovo je područje gotovo potpuno presvučeno Torcidinim oznakama. Od ukupno 41 oznake pronađene u ovom području, *tag* je prisutan 22 puta, poruka 7, grafit 6, mural 3, šablonski grafit 2 i šablona samo jednom. Područje je to gdje se nalazi nekoliko osnovnih i srednjih škola, pa je razumljiva dominacija najjednostavnijeg stila. Uz to, ovo područje, u vrijeme utakmice, kontrolira i nadzire policija. Bitno *mjesto* jest i Kineski zid gdje se nalazi većina popisanih sadržaja, a svojom masivnošću i betonskom konstrukcijom pruža barijeru navijačkim okupljalištima. Ovo je *mjesto* ispisano i jednom oznakom Bad Blue Boysa.

c) Gradski kotar Mertojak

U ovom području pronađeno je 79 simboličkih oznaka. Ukupni sastav stilova oznaka sastoji se od 30 *tagova*, 20 tekstualnih poruka, 16 grafita, 6 murala, 5 šablonskih

grafita i 2 šablone. Po formi se najčešće pojavljuje simboličko-tekstualna forma (38), zatim simboličko-slikovno-tekstualna forma (22). Najčešći je akter teritorijalnog označavanja Torcida sa 71 simboličkom oznakom, zatim akter povezan sa subkulturnim sadržajem sa 6 simboličkih oznaka, nepoznat autor s jednom oznakom i BBB s jednom simboličkom oznakom. Podgrupnim označavanjem (49,3%), ovo je područje jedino među istraženim područjima u kojem su podgrupe označile preko 40% sadržaja. Amblemsko je značenje najčešće i nalazi se u 37 oznaka, slijedi integracijsko u čak 22 oznake, političko-aktivističko u 13 oznaka. Najviše oznaka, njih čak 49, nalazi se duž Odeske ulice u kojoj se nalazi i navijački klub Torcida s Mertojaka. Grafiti omeđuju granice kotara sa sve četiri strane. S istočne strane, na prometnu Bračku ulicu gleda dvadesetometarski grafit "TORCIDA MERTOJAK" te poruka "EMOCIJE, ŽRTVA, BORBA 1950"; na južnu stranu gleda grafit "MAJSTOR S MORA", a na zapadnu grafit "MDZ" (skraćena od "Mertojak do Zemuna"). Sa sjeverne strane, kod pješačkog mosta, prikazan je stadion Poljud i znak Hajduka. Unutar samog kotara, niz glavne ulice Doversku i Odesku, na stubištima i javnim površinama, prisutni su šablonski grafiti koji za motiv imaju Hajduk, Dalmaciju ili Torcidu. U parku koji se nalazi između dvije strane Mertojaka, nalazi se tridesetometarski mural koji dominira prostorom kompletnog parka, a izrađen je u kooperaciji navijača i obližnje crkve te prikazuje razne kršćanske i nacionalne motive.

ZAGREB

U Zagrebu su sakupljene 503 simboličke oznake. Najčešće korišteni stil označavanja je *tag* (56,7%), potom tekstualna poruka (18,9%), šablona (8,7%), šablonski grafit (8,3%), grafit (5%) te mural (2,4%).

a) Stadion Maksimir

Na stadionu i u okolici stadiona pronađeno je 127 simboličkih oznaka. Kao što je prikazano u tablici 1, najviše je mjesta označeno jednostavnim stilovima (*tagovima*, porukama i šablonama). Po formi, najviše ima oznaka sa simboličko-tekstualnom formom, slijede oznake s tekstualnom formom, pa oznake s kombiniranom simboličko-slikovno-tekstualnom formom. Označuju najčešće Boysi (109), ali i drugi akteri poput Torcida (2), Smogovaca (2), Plaćenika (4). KOB, Tornado, US, WAZ, Grobari i Delije³³ po jednom su označile ovo područje. Oznake su najčešće nosioci amblemskog značenja, zatim političko-aktivističkog, integracijskog te značenja "obrane" i "osvajanja" teritorija koja su ovdje evidentirana više nego u drugim istraženim područjima. Najviše se oznaka grupira na području Ružmarinke (72), tradicionalnog i aktualnog okupljališta navijača Dinama i jezgre Bad Blue Boysa pred utakmicu. To je ujedno područje u kojem se najviše pojavljuje

³³ Kop of Boulogne, Tornado Zadar, UltrasSur, White Angels Zagreb, Grobari Jug, Delije Sever.

šablona kao stil oznake i to političko-aktivističkog značenja. Osim Ružmarinke, podno maksimirskog sjevera nalazi se 25 oznaka, dok se na putu prema istoku ne pronalazi toliko oznaka, vjerojatno zbog težeg označavanja privatnih kuća koje se nalaze na tom potezu. Mural, napravljen za pokojnog pripadnika mladih Boysa, Leona Baltu – Bubija, nalazi se na mjestu gdje se mlađi navijači okupljaju prije utakmice (zapadni dio parka Ružmarinke), a mural pod maksimirskim sjeverom posvećen je Josipu Kužeu.

Slika 5: Mural Oskaru Kadrnika na zgradi Osnovne škole "Matko Laginja" u Zagrebu
(Foto: A. I. Nuredinović, 2018.)

b) Prilaz Maksimiru

Područje prilaza stadionu Maksimir jedno je od aktivnijih područja u ovom istraživanju (120). Više od pola sakupljenog materijala označeno je jednostavnim *tagom* (Tablica 1) jer se ovo područje može gledati kao širi obod centra grada, a za vrijeme utakmica je i dobro nadzirano od strane organa reda pa je u tom kontekstu teže označavati. Na zidovima su prisutne oznake iz prethodnih rituala "osvajanja". Većina je tih oznaka precrtana stoga ne čudi podatak o jednakom broju oznaka sa značenjem "osvajanja" i "obrane". Zato što je riječ o najfrekventnijim ulicama za vrijeme odigravanja utakmica, na ovom je prostoru velik broj tekstualnih poruka koje imaju političko-aktivističko značenje.

c) MO Dugave

U Dugavama je prikupljena 61 navijačka simbolička oznaka. Prema stilu najviše se pojavljuje *tag*, zatim tekstualna poruka, šablonski grafit, grafit, šablona i mural. Prema formi dominira simboličko-tekstualna koju se pronalazi u 41 oznaci. Akteri teritorijalnog

označavanja najčešće su pripadnici Bad Blue Boysa, koji su izradili ukupno 46 oznaka. Najčešće značenje koje je evidentirano u simboličkim oznakama na ovom području jest amblemско, a potom političko-aktivističko. Najviše sadržaja grupira se oko kvartovskog centra, na križanju Hribarova prilaza i ulice Sv. Mateja. Ovdje se nalazi i najrecentniji kvartovski mural koji gleda na autobusnu stanicu i prema kafićima u centru. Većinu složenog sadržaja (šablonski grafiti, grafiti i mural) izradila je navijačka podgrupa Dugave. Čak dva puta pronalazimo zajedničko označavanje Torcide i Boysa kao i povezanost navijačke subkulture s muzičkim pravcima (poput "BBB PUNK" ili "ZAGREB CITY BOYS AZRA"). Takav izraz svojstven je prethodnim razdobljima, a sačuvali su ga stambeni blokovi u svojim natkrivenim prolazima. Šablonski grafiti koji se nalaze na uličnim razvodnim ormarićima omeđuju kvart sa sjeverne (prema Vatikanskoj ulici) i istočne (prema Ulici SR Njemačke) strane. Njihovi autori jesu podgrupe. Među ostalim akterima teritorijalnog označavanja valja spomenuti i *Gate 13*, prijateljsku skupinu zagrebačkih navijača. Iz nepoznatih razloga, na ovom je kvartu više njihovih oznaka nego u ostalim područjima. Sadržaj tih oznaka uglavnom je amblemски, ali je prisutan i grafit koji ima značenje "obrane" teritorija od srpskih navijača jer je najveći neprijatelj spomenutog prijateljstva navijački blok *Orthodox brothers* (prijateljstvo navijača Crvene zvezde, Olympiacosa iz Pireja i Spartaka iz Moskve).

Akteri teritorijalnog označavanja simbolima

Akteri teritorijalnog označavanja simbolima u Splitu najčešće su torcidaši sa 215 simboličkih oznaka od ukupno 229 simboličkih oznaka (93,8%). U Zagrebu su najviše simboličkih oznaka izradili Bad Blue Boysi, ukupno 400 (79,5%). Navijačke skupine – Torcida i Bad Blue Boys – uglavnom vladaju simboličkim izražavanjem u svojim gradovima. Samo tri uništene simboličke oznake Bad Blue Boysa u Splitu te nijedna simbolička oznaka neke druge neprijateljske gostujuće grupe, jasan je pokazatelj Torcidine "kontrole" nad ispisanim sadržajem u "svome" gradu. Natpisi Bad Blue Boysa nalaze se na Bračkoj ulici u kotaru Mertojak, na Velebitskoj ulici u kotaru Trstenik i u natkrivenom prolazu stambenog bloka "Kineski zid" na splitskom Spinutu (vjerojatno ostatak prošlih vremena). U Zagrebu je situacija nešto drugačija. Potrebno je primijetiti nešto veću zastupljenost simboličkih oznaka neprijateljskih gostujućih grupa u Zagrebu od kojih je najviše simboličkih oznaka Torcide. Torcidini se natpisi najčešće grupiraju na putu prema stadionima. Ako pratimo simboličke oznake koje se pojavljuju na tom pravcu, vidjet ćemo da se one nalaze na sporednim putovima (u ulicama koje nisu najprometnije, poput Badalićeve ulice na putu za stadion u Kranjčevićевой te zapadnog dijela Ružmarinke na putu za stadion Maksimir). "Plaćenici" označavaju (3) i neka istražena područja koja se smatraju područjima druge frakcije, poput Ružmarinke i Peščenice. Obrnuto, Boysi označavaju prostor podno sjevernog stadiona u kojem su

službene prostorije *Fan cluba*. Osim ovih sukoba aktualan je i sukob između aktivista iz redova White Angelsa Zagreb i Bad Blue Boysa, u kojem WAZ križa simbole koji imaju desničarske predznake, a BBB križa političko-aktivističke poruke WAZ-a, no ni jedna od spomenutih skupina u pravilu ne križa sadržaje drugih značenja. Ovakvih simboličkih oznaka tek je nekoliko i to isključivo na području Trešnjevke, koju WAZ smatra svojim domom. Osim navedenog, ne postoji *rat znakovima* između Bad Blue Boysa i ostalih zagrebačkih navijačkih skupina.

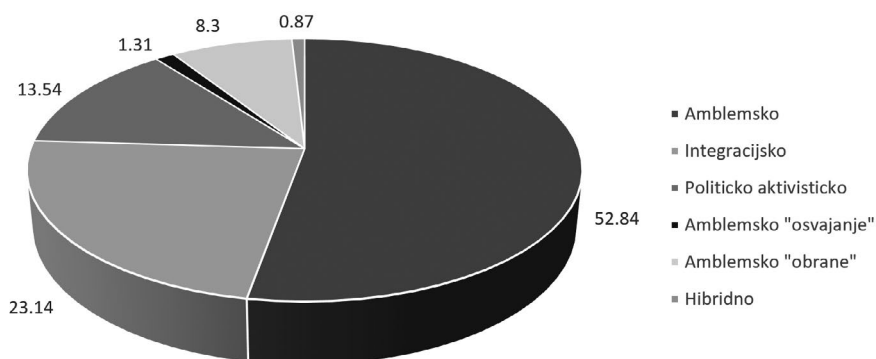
Slika 6: Rat znakovima: "Legione Navarra 1983"; "BBB 1986"; "1946"
na zagrebačkoj Trešnjevci
(Foto: A. I. Nuredinović, 2018.)

Značenja simboličkih oznaka

Najčešće značenje sadržaja simboličkih oznaka jest amblemsko značenje koje u oba grada dominira (u Splitu se pojavljuje u 52,84%, a u Zagrebu u 48,51% sadržaja). Njegova je učestalost razumljiva jer se, zbog lakoće i brzine izrade, najviše koriste *tagovi* koji su najčešće nosioci amblemskog značenja. U Zagrebu se, nakon amblemskog, najčešće pronalazi političko-aktivističko značenje, a potom slijede integracijsko, značenje obrane, značenje osvajanja i hibridno značenje. U Splitu se, nakon amblemskog, nalazi integracijsko značenje, a potom slijede političko-aktivističko, značenje obrane te hibridno značenje i značenje osvajanja.

Amblesko značenje nalazi se u oznakama koje nastaju sa svrhom isticanja simbola ili imena. Oznaka "HAJDUK SPLIT ULTRAS" za različite društvene aktere bitno je drugačija, no prisutna u navijačkom prostoru nosi svoje značenje koje ga direktno povezuje s Torcidom. *Hibridno* značenje pojavljuje se u sadržaju čije značenje posjeduje

i druge konotacije (primjerice "d" i "VOLIM SAMO MEGI") pa se za njega ne može tvrditi da mu je svrha isključivo navijačke naravi. Takva su značenja u ovom istraživanju rijetka. Nalaze se blizu osnovnih i srednjih škola, gdje postoji više aktera teritorijalnog označavanja koji slijede različite životne stilove.

Grafikon 1: Značenje simboličkih oznaka u Splitu

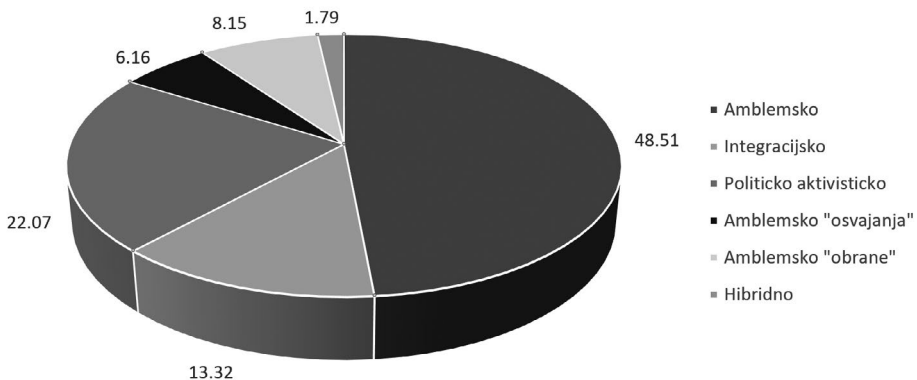
Slika 7: Tekstualna poruka hibridnog značenja na Sveticama, Zagreb
(Foto: A. I. Nuredinović, 2018.)

Političko-aktivističko značenje u navijačkom označavanju nalazi se najčešće u tekstualnim porukama i šablonama. Političko-aktivističko značenje pojavljuje se u hrvatskih navijačkih grupa dosta rano, još za vrijeme njihova etabliranja. No, kako se politički angažman navijačkih skupina mijenjao, tako se mijenjao i njihov izražaj na gradskim površinama. Nekad popularna parola "BBB za HDZ", danas je posve

nevjerojatna. Navijački aktivizam ide u smjeru izazivanja struktura domaćeg nogometa, politike, sudstva, novinara te policije. I među Boysima i torcidašima prisutne su poruke protiv "modernog nogometa", čime se oni uklapaju u širi društveni pokret "Against Modern Football", čiji je glavni apologet navijačka subkultura.

Značenja *osvajanja* i *obrane* vezuju se uz česte navijačke rituale Torcide i Boysa. Rituali su to kojima je svojstveno upadanje u gradove u kojima navijačka skupina gostuje te zauzimanje određenih "svetih mjesta" druge navijačke skupine s obaveznim označavanjem toga teritorija kao da je on, u tom razdoblju, pripadao samo toj navijačkoj skupini, a čim ona ode, ponovno će se uspostaviti ravnoteža (primjer je Torcidino označavanje ulica u području prilaza stadionu Maksimir). Ako postoje znakovi njezina prolaska, oni će biti potpuno izbrisani ili izbrisani tako da se sadržaj namjerno ostavi, kako bi se prikazao podređeni položaj te skupine simboličkim precrtavanjem te dopisivanjem svoga simbola ili imena. Oznake, koje bi inače bile interpretirane kao oznake amblemskog značenja, u ovom slučaju imaju šire značenje za aktere.

Integracijsko značenje najšire je značenje u klasifikaciji te se najčešće nalazi na složenijim stilovima (šablonski grafiti, grafiti i murali) i posjeduje složeniju formu (simboličko-slikovno-tekstualnu). Sadržaj koji se odnosi na poginule pripadnike navijačkih skupina ili druge pojedince bliske ovoj subkulturi, ima poseban status u navijačkom označavanju istraživanih skupina. Takav se sadržaj pravi na način da se ishode dozvole, plaćaju profesionalni grafiteri (*writeri*) i najčešće izrada takvih sadržaja ide u smjeru murala. Takvi murali postaju mjesta od posebnog pijeteta, koja se obilazi nekoliko puta godišnje, ispred njih se rade okupljanja i ona povezuju navijačku i širu zajednicu. Zbog toga su, ta mjesta izrazitoga integracijskog značenja, obično na smislenim lokacijama koje bude emocije poput murala vukovarskog vodotornja u Vukovarskoj ulici u Zagrebu ili murala za navijačke vođe Torcide ispred ulaza na samu sjevernu tribinu.

Grafikon 2: Značenja simboličkih oznaka u Zagrebu

Za potrebe provedbe ovog istraživanja konstruiran je i primijenjen novi analitički okvir za istraživanje simboličkih oznaka, u kojem se koristi ne samo forma nego i stil simboličkih oznaka. Podjela na šest hijerarhijski strukturiranih stilova pokazala se vrlo korisnom u analizi. Ovakav kombinirani alat dopustio je bolje određenje sakupljenog materijala.

Od vremena posljednjeg istraživanja navijačkog sadržaja (Lalić et al. 1991), navijački se izražaj umnogome promijenio. Današnji Split nikako ne bi mogli objasniti Lalićevom tvrdnjom da je "većina natpisa standardizirana" (ibid.:114). Prisutna je ekstenzivna promjena stila označavanja te evolucija od jednostavnog prema kompliciranom izražaju koji je u Splitu dosegao visoke razmjere. Prethodni ogledi o niskom stupnju individualiziranosti i kreativnosti navijačkih natpisa donekle stoje, premda se s razvitkom subkulture navijača u Hrvatskoj i to mijenja. Prisutna su ozbiljna odstupanja i u Zagrebu gdje se vodi *rat znakovima* kao produžetak stvarnog rata između nekoliko različitih aktera. Navijački pokret u Splitu je u bitnom izmijenio stil, a u Zagrebu značenje simboličkih oznaka tijekom nekoliko razdoblja koja su ih formirala. Prilazi stadionima, a posebno okupljališta (poput Kineskog zida i Ružmarinke), vrve subkulturnim sadržajem. To su *mjesta* na kojima se okupljaju subkulturni akteri i gdje se njihovi rituali iz žive *atmosfere* pretapaju na zidne površine, prebacujući svoje simboličko značenje za aktere u obliku različitih stilova i time stvarajući *antropološka mjesta*. Različitost stila oznake sugerira i različit stupanj značenja određenog mjesta za subkulturni prostor. *Atmosfera* koje proizvode navijački prostori u kvartovima, često se naslanjaju na lokalne posebnosti pa zbog toga imaju funkciju integracije ne samo subkulturnih pripadnika, nego i drugih stanovnika kvartova koji se poistovjećuju s takvim mjestima. Dobar primjer takve integracije jest mural poginulom pripadniku Torcide na Osnovnoj školi Plokite. Nogometni turnir koji se održava svake godine, odražava postojanost nekoliko usporednih prostora na jednom *mjestu* (Löw 2016). Zajednički moment za sve te prostore jest paljenje svijeća poginulom pripadniku Torcide, "Pucku". Ovim se ritualom preinačuje prvotna svrha ovog *mjesta* kao osnovnoškolskoga nogometnog igrališta u *antropološko mjesto* napunjeno *atmosferama* svih stanovnika kvarta.

Amblemско je značenje najčešće i podjednako je zastupljeno u oba grada. Drugo mjesto u Splitu zauzima integracijsko značenje, a u Zagrebu političko-aktivističko značenje. Ovi su podaci razumljivi ako se pogleda složenost stila i forme u Splitu. Integracijsko je značenje najviše bilanca murala i opsežnih grafita, nastalih kampanjom za stogodišnjicu Hajduka. Potrebna je detaljnija analiza stanja ovih oznaka kako bi se utvrdilo jesu li se sadržaji u međuvremenu mijenjali, no spomenuta kampanja zasigurno je dovela do podizanja svijesti drugih građana o ovom obliku ukrašavanja grada.

Slika 8: Mural za pokojnog pripadnika Torcide
(Fotografija preuzeta s <https://splitskidnevnik.rtl.hr/>)

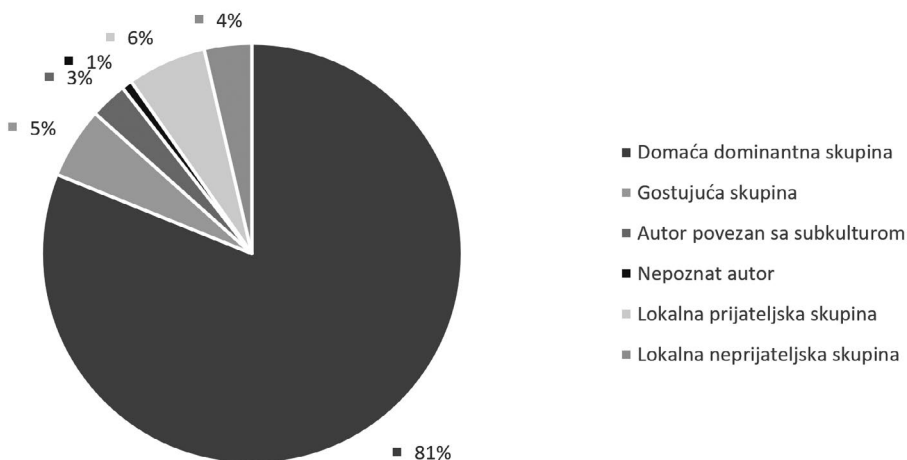
Političko-aktivističko značenje, koje je iznimno često u Zagrebu, rezultat je navijačke borbe protiv Zdravka Mamića i ostalih aktera koje navijači percipiraju kao krivce za situaciju u kojoj se našao nogometni klub Dinamo i sami Bad Blue Boysi. Značenja “osvajanja” teritorija pronalaze se u Zagrebu na više mjesta zbog toga što je Zagreb veći grad i ima više sportskih klubova, dok zanemariv broj ovakvih značenja u Splitu sugerira da su splitske gradske površine “jednobojne”. Ovaj nam podatak govori i nešto više, a to je da se navijački rituali “osvajanja” i “obrane” grada odvijaju gotovo uvijek u Zagrebu. Jasno je to i s obzirom na omjer gostovanja Torcide u Zagrebu i Boysa u Splitu.³⁴ Takav trend pokazuju oznake samih aktera teritorijalnog označavanja. Dok u Zagrebu postoji nekoliko desetaka sakupljenih oznaka gostujućih navijačkih skupina, a najviše Torcide, u Splitu su prisutne samo 4 oznake drugih navijačkih skupina. To je i rezultat situiranja glavnih gradskih prometnica. Naime, u Split vode samo dvije velike prometnice iz smjera Zagreba (put autocestom i put po magistrali), dok je ulaza u Zagreb mnogo više. Osim toga, jasna demografska slika Splita kao grada pretežno Dalmatinaca, a Zagreba kao političkog, ekonomskog i edukacijskog centra Hrvatske u koji se slijeva stanovništvo iz različitih krajeva, sigurno utječe i na propusnost određenih navijačkih rituala gostujućih navijača. Označavanje više navijačkih skupina istodobno i danas je, premda s drugim akterima, aktualno. Posebice s rastućom tendencijom kreiranja navijačkih blokova u Europi, koja je posljednjih nekoliko godina prisutna i na hrvatskoj navijačkoj sceni.

³⁴ Torcida često dolazi u Zagreb jer je najviše prvoligaša upravo iz Zagreba.

Torcidaši zajedno označuju s poljskom prijateljskom skupinom Torcidom Górnik i s portugalskim *No Name Boysima* iz Lisabona (navijačima Benfice), a Boysi označuju s *Gate 13* iz Atene. Valja primijetiti da je u Zagrebu nekoliko desetaka oznaka domaće skupine precrtano od strane aktera koji nemaju povezanosti s navijačkom subkulturom, dok takva situacija nije zabilježena u Splitu. To dovoljno govori i o jačoj povezanosti koja postoji između Torcide i građana Splita, koji prihvaćaju i odobravaju mnoge Torcidine akcije (poput prosvjeda na Rivi 2014. godine). Torcida se u Splitu proteklih godina pronijela u bitnoga društvenog aktera o kojem se treba voditi računa prilikom političkih kampanja i donošenja gradskih odluka.

Prostor stadiona Maksimir gusto je ispunjen različitim tipovima oznaka. Ovo je mjesto gdje se najočitije vodi *rat znakovima* između navijačkih skupina, ali i podgrupa. Posljednjih je nekoliko godina prestalo biti poprište stalnih tučnjava Torcide i Boysa, no još su prisutni "ožiljci" na fasadama koji zorno prikazuju postojanje drugačijeg prostora 1990-ih i prvog desetljeća 2000-ih godina. Oznake gostujuće skupine, a najčešće Torcide, pronalaze se upravo po uličicama ovog područja. Ove oznake nalaze se u manje prometnim ulicama, dok su oznake domaće grupe jasno istaknute na glavnim avenijama koje vode prema stadionu. Osim s navijačima, rat se vodi sa strukturama Dinama i HNS-a. Jasno se, velikim brojem političko-aktivističkih oznaka, daje do znanja politički i ideološki stav navijačke skupine Bad Blue Boys. U istraživanim područjima koja se poklapaju s mjesnim odborima, najinteresantnije je označavanje imaginarnih granica kvartova šablonskim grafitima koji gledaju prema velikim prometnicama (poput toga tipa na Vatikanskoj, Sarajevskoj i ulici Sv. Mateja koje omeđuju Dugave). Na takvim grafitima najčešći simboli jesu prikazi buldoga, grba grada Zagreba s prekrštenim palicama ili tekstovi s imenom kvarta. Unutar kvartova nalaze se složeniji sadržaji, na mjestima za koje su ljudi simbolično vezani, poput školskih igrališta ili kvartovskih središta. U Splitu, na prostoru stadiona Poljud, u nekoliko je šablonskih grafita, grafita i murala presvučen kompletni potez platoa pa i ne preostaje površine za izradu jednostavnijih stilova. Prilaz stadionu Zrinsko-frankopanskom ulicom ispunjen je grafitima i muralima posvećenim "ovisnosti" o Hajduku ("Modrice i u pržunu provedene noći za 'Ajduka moraju proći") i kreativnom prostornom simbolikom poput grafita na Skalicama: "Najdraži suside moj". Mertojak je kotar s najviše oznaka te najvećim brojem podgrupnih oznaka uopće u istraživanju. To pokazuje i samu snagu podgrupe koja je aktivna u tom predjelu Splita. Granice kotara omeđene su sa strana velikih prometnica grafitima velikog raspona dok je prisutno grupiranje oznaka oko Kluba navijača u Odeskoj ulici.

Prema rezultatima ovog istraživanja, simboličko označavanje teritorija navijačkih skupina, praksa je koja je duboko ukotvljena u navijačkoj subkulturi. To pokazuju, ne samo evolucija stila i forme navijačkog označavanja, nego i zacrtani cilj označavanja. Prijenos aktualne borbe za "čisti nogomet", koja se odvija u režiji navijačkih skupina

Grafikon 3: Akteri označavanja u Zagrebu

protiv vodećih struktura hrvatskog nogometa, na gradske fasade, dokaz je specifičnog oblika komunikacije koji koristi navijačka subkultura. Represija i ignoriranje koje su doživjele navijačke skupine u Hrvatskoj proteklih nekoliko godina odmaknule su navijačku subkulturu na margine društva. Tako postavljene barijere premoštene su *subkulturnim izlozima*, koji su, u slučaju Torcide, preinačili kompletnu vizuru jednog grada, time zadobivši povjerenje sugrađana i njihovu podršku, a u slučaju Bad Blue Boysa ekstrahirali nužnost obraćanja pozornosti i rješavanja problema kriminala u hrvatskom sportu.

Primjenom drugačijeg okvira za izradu istraživanja simboličkih oznaka iskušano je novo sredstvo za analizu ovoga društvenog fenomena. Premda dosta zapušteno područje, simboličko označavanje prostora društveni je fenomen koji doprinosi boljem razumijevanju trenutačne ili nekadašnje percepcije društva i prostora. Ovakva forma komunikacije iznimno je bitna za navijačku subkulturu jer se tim putem najčešće komunicira s ostalim, nenavijačkim akterima. Napisi na zidovima dio su nezabilježene komunikacije društvenih aktera koju je potrebno iscrpno istraživati i sustavno obrađivati kako bi se pronašle kulturne specifičnosti i društvene pravilnosti karakteristične za određeni društveni fenomen i zajednicu koja živi i stvara u nekom razdoblju.

- A. K. 2017. "BBB i Torcida se sukobili oko murala u Tomislavgradu: 'Hajdukovci su išarali svoj, samo kako bi za to okrivili nas'". *Index.hr*, 5. 7. 2017.
URL: <https://www.index.hr/sport/clanak/bbb-i-torcida-se-sukobili-oko-murala-u-tomislavgradu/980896.aspx> (pristup 20. 11. 2018.)
- A. Ž. A. i A. Đ. 2017. "Brutalna tuča 100 navijača na Novom Beogradu počela zbog jednog GRAFITA?!" *Blic.rs*, 11. 6. 2017. URL: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/brutalna-tuca-100-navijaca-na-novom-beogradu-pocela-zbog-jednog-grafita/xvprsr9> (pristup 27. 1. 2019.)
- ADAMIĆ. 2013. "Re: HNK Rijeka. Rijeka Lyon, #717". *www.lokalpatrioti-rijeka.com*, 8. 11. 2013. URL: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?p=77901> (pristup 20. 1. 2019.)
- ALTHEIDE, David L. 1987. "Ethnographic content analysis". *Qualitative Sociology*, vol. 10/1:65–77. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00988269>
- ARMSTRONG, Gary i Richard GIULIANOTTI. 2002. "Avenues of contestation. Football hooligans running and ruling urban spaces". *Social Anthropology*, vol. 10/2:211–238. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2002.tb00055.x>
- AUGÉ, Marc. 2001. *Nemjesta. Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.
- BJELJINA INFO. 2018. "Krvava tuča u Bijeljini zbog jednog grafita. Ubijen navijač u brutalnom obračunu pristalica Zvezde i Partizana". *Blic.rs*, 15. 9. 2018.
URL: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/krvava-tuca-u-bjeljini-zbog-jednog-grafita-ubijen-navijac-brutalnom-obracunu/7zxgvel> (pristup 20. 2. 2019.)
- BÉRANGÈRE, Ginhoux. 2015. "Beyond the stadium: how 'ultra' supporters fit into the urban space". *Metropolitiques.eu*, 11. 12. 2015.
URL: <https://www.metropolitiques.eu/Beyond-the-stadium-how-ultra.html> (pristup 23. 2. 2019.)
- BODIN, Dominique. 2013. *Huliganstvo*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
URL: <https://www.azoo.hr/huliganstvo/index.html> (pristup 23. 2. 2019.)
- BOURDIEU, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- CARRINGTON, Victoria. 2009. "I write, therefore I am: texts in the city". *Visual Communication*, vol. 8/4:409–425. DOI: <https://doi.org/10.1177/1470357209343356>
- CASTELLS, Manuel. 2002. *Moć identiteta. Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga
- ČALDAROVIĆ, Ognjen i Jana ŠARINIĆ. 2015. *Suvremena sociologija grada*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- DEŠKOVIĆ, Marin. 2014. "Foto: Sačekuša: Okršaj frakcija u Dubravi Okršaj frakcija BBB-a: Dotrčao do auta i pucao na mladiće dok nije ispraznio pištolj". *Jutarnji.hr*,

- 25.10.2014. URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/foto-sacekusa-okrsaj-frakcija-bbb-a-dotrcao-do-auta-i-pucao-namladice-dok-nije-ispraznio-pistolj/571720/> (pristup 18. 9. 2019.)
- Geoportal DGU – *Geoportal državne geodetske uprave RH*. [s. a.].
URL: <https://geoportal.dgu.hr/> (pristup 20. 3. 2019.)
- Google Karte. [s. a.]. URL: <https://www.google.com/maps> (pristup 28. 12. 2018.)
- HAENFLER, Ross. 2014. *Subcultures. The Basics*. London – New York: Routledge.
- HINA. 2018. "Tučnjava Torcide i Boysa u Ljubuškom: navijači ozlijeđeni u sukobu zbog prešaranog grafita". *Net.hr*, 5. 2. 2018. URL: <https://net.hr/sport/na-rubu-sporta/tucnjava-torcide-i-boysa-u-ljubuskom-navijaci-ozlijedeni-u-sukobu-zbog-presaranog-grafita/#> (pristup 14. 2. 2019.)
- HUGHSON, John i Ramón SPAAIJ. 2011. "'You are always on our mind': The Hillsborough tragedy as cultural trauma". *Acta Sociologica*, vol. 54/3:283–295.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0001699311412623>
- I. Č. 2017. "Kako je Zdravko Mamić postao opće mjesto od periferije do centra". *tportal.hr*, 9. 5. 2017. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/anti-mamic-grafiti-tema-su-nove-foto-izlozbe-u-galeriji-greta-20170509> (pristup 15. 11. 2018.)
- I. K. 2010. "BBB-i započeli bojkot: Ili mi ili on, Mamić mora otići!". *Gol.hr*, 11. 8. 2010.
URL: <https://gol.dnevnik.hr/clanak/rubrika/nogomet/bbb-i-pred-odlukom-krecemo-u-bojkot-dinamovih-utakmica.html> (pristup 18. 9. 2019.)
- JEŽOVITA, Mateja. 2019. "Mamića ipak neće izručiti Hrvatskoj! Tužiteljstvo BiH: Nisu ispunjeni uvjeti". *Vecernji.hr*, 23. 7. 2019. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/pocinje-rociste-sud-odlucuje-o-izrucenju-zdravka-mamica-1334038> (pristup 18. 9. 2019.)
- KLAIĆ, Bratoljub. 1974. *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
- KLINGMAN, Avigdor i Ronit SHALEV. 2001. "Graffiti: Voices of Israeli youth following the assassination of the prime minister". *Youth & Society*, vol. 32/4:403–420.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0044118X01032004001>
- LALIĆ, Dražen, Anči LEBURIĆ i Nenad BULAT. 1991. *Najsmo ljudi: grafiti i subkultura*. Zagreb: Alinea.
- LEY, David i Roman CYBRIWSKY. 1974. "Urban Graffiti as Territorial Markers". *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 64/4:491–505.
URL: <http://www.jstor.org/stable/2569491> (pristup 30. 9. 2019.)
- LÖW, Martina. 2016. *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures and Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- MACDONALD, Nancy. 2001. *The Graffiti Subculture: Youth, Masculinity and Identity in London and New York*. New York: Palgrave Macmillan.
- MARSH, Peter E. 1978. "Life and Careers on the Soccer Terraces". U *"Football Hooliganism": The Wider Context*, ur. Roger Ingham. London: Interaction, 61–81.

- MATIJAŠEVIĆ, Ivana Erceg. 2015. "Što se, zapravo, dogodilo tog povijesnog 13. svibnja 1990. na Maksimiru?". *tportal.hr*, 13. 5. 2015. URL: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sto-se-zapravo-dogodilo-tog-povijesnog-13-svibnja-1990-na-maksimiru-20150513> (pristup 18. 9. 2019.)
- PERASOVIĆ, Benjamin. 2001. *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- PHILIPPS, Axel i Ralph RICHTER. 2012. "Visual Content Analysis of Stencil Graffiti: Employing street reading for the study of stenciling". *Visual Methodologies*, vol. 1/1:25–35. URL: <http://journals.sfu.ca/vm/index.php/vm/article/view/15/pdf> (pristup 23.11. 2018.)
- REISNER, Robert. 1971. *Two Thousand Years of Wall Writing*. London: Frederick Müller.
- SCHIELKE, Samuli. 2018. "A City of Walls. A Photo Essay on Writing on Wall in Alexandria, 2011-2017". *Egypte, monde arabe: droit, économie, société*, vol. 17 [Everyday Alexandria(s) – Plural experiences of a mythologized city]:157–191. URL: <http://journals.openedition.org/ema/3858> (pristup 23. 2. 2019.)
- SNYDER, Gregory J. 2009. *Graffiti Lives: Beyond the Tag in New York's Urban Underground*. New York: New York University Press.
- SPAAIJ, Ramon. 2006. *Understanding Football Hooliganism. A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Vossiuspers Uva.
- SPAAIJ, Ramon. 2008. "Men Like Us, Boys Like Them: Violence, Masculinity and Collective Identity in Football Hooliganism". *Journal of Sport and Social Issues*, vol. 32/3:369–392. DOI: <https://doi.org/10.1177/0193723508324082>
- ŠTERK, Slavko. 2004. *Umjetnost ulice. Zagrebački grafiti 1994-2004*. Zagreb: Muzej grada Zagreba.
- Torcida Siromasna Cetvrt*. [s. a.]. *Siromasnacetvrt1312*. URL: <https://www.facebook.com/siromasnacetvrt1312/> (pristup 20. 4. 2019.)
- VIDOVIĆ, Robert. 2014. "Osnovana nova udruga navijača Dinama 'Fan club BBB'". *Vecernji.hr*, 10. 4. 2014. URL: <https://www.vecernji.hr/sport/osnovana-nova-udruga-navijaca-dinama-fan-klub-bbb-932088> (pristup 18. 9. 2019.)
- VOLKAVA, Elena i Maciej BARTOWSKI. 2014. "The Ukrainian Soccer Ultras: Allies of the Resistance". *OpenDemocracy.net*, 26. 6. 2014. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/civilresistance/ukrainian-soccer-ultras-allies-of-resistance/> (pristup 30. 9. 2019.)
- WACQUANT, Loic. 2008. "Bourdieu". U *Key Sociological Thinkers*, ur. Rob Stones. New York: Palgrave Macmillan, 215–229.
- "Widzew Lodz stole seven banners from Lech Poznan!". 2018. *Ultras-Tifo*, 30. 10. 2018. URL: <http://www.ultras-tifo.net/news/5442-widzew-lodz-stole-seven-banners-from-lech-poznan.html> (pristup 20. 3. 2019.)

The Symbolic Marking of Ultras' Group Territory in Split and Zagreb

Andrej Ivan Nuredinović

This paper tries to analyze and explain the symbolic marking of ultras group's territory on the example of the material surfaces of cities Split and Zagreb. We observe ultras' visual symbolic markings while leaning on French scientific tradition of studying space, collective consciousness and identity. With a few hundred ultras' groups' symbolic markings that were elicited and analyzed, this research is taking on an often neglected, esthetic expression of ultras' subculture while trying to find specificities, similarities and diversities in marking regarding examined ultras' groups, cities and city quarters

Keywords: symbolic marking of territory, ultras' groups, graffiti

Articles published in this journal are Open Access and can be distributed under the terms and conditions of the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)